Group Projects List

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY (2022-23)

B.A. Part III: Student's Projects (Semester: VI)

Paper: XII: Ancient India (4th C. BC. – 7th C. AD.)

Sr. No.	Roll. No.	Name of the Students'	Title of Project
1	05	JAMDADE GAURI HARIDAS	The Satvahanas
2	14	SHINDE OMKAR SANJAY	
3	15	SHINDE SHRIKANT RATNAKANT	
4	19	RAJPURE VARSHA UTTAM	
5	31	ADALINGE ASHWINI SUDHIR	The Kushans
6	32	NAVGHANE GANESH NATHU	
7	35	JADHAV PRATIK PRAKASH	
8	36	KAMBLE ROHAN PRAKASH	
9	45	POL AKSHADA BHARAT	Early Chalukyas
10	46	JAMDADE SOURABH SUNIL	
11	63	SURYAWANSHI ROHIT TANAJI	
12	65	TARATE SAURABH SHRIRANG	
13	80	SONAWANE TEJASVI SURESH.	Archaeology
14	115	KAMBLE VAIBHAV VISHWADEEP	
15	116	NANAVARE PRATIK SANJAY	
16	120	BACHAL SHUBHAM SANJAY	
17	131	BHOSALE ASHVINI RAMCHANDRA	Art & Architecture During the Gupta Period
18	132	KESKAR SHWETA DILIP	
19	133	BHILARE ABHISHEK MARUTI	
20	134	GADHAVE ABHAY UTTAM	
21	149	PILLE MAHESH MANDIRAM	Hiuen - Tsang
22	152	JADHAV YASH DHONDIBA	
23	155	GHODKE ANUJA ANIL	
24	159	GHADGE KARTIK DATTATRAY	

PRINCIPAL
KISAN VEER MAHAVIDYALAYA
Wai, Dist. Satara

L. S. SANSTHA'S KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI Dist. Satara

Head of Department
Head
Department of History
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY (2022-23)

B.A. Part III: Student's Projects (Semester: VI)

Paper: XIII: History of Medieval India

Sr. No.	Roll. No.	Name of the Students'	Title of Project
1	05	JAMDADE GAURI HARIDAS	Accounts of Foreign Travelers
2	14	SHINDE OMKAR SANJAY	
3	15	SHINDE SHRIKANT RATNAKANT	
4	19	RAJPURE VARSHA UTTAM	
5	31	ADALINGE ASHWINI SUDHIR	Mughal Architecture
6	32	NAVGHANE GANESH NATHU	
7	35	JADHAV PRATIK PRAKASH	
8	36	KAMBLE ROHAN PRAKASH	
9	45	POL AKSHADA BHARAT	Medieval Trading Communities
10	46	JAMDADE SOURABH SUNIL	
11	63	SURYAWANSHI ROHIT TANAJI	
12	65	TARATE SAURABH SHRIRANG	
13	80	SONAWANE TEJASVI SURESH.	Religious Policy of the Mughals
14	115	KAMBLE VAIBHAV VISHWADEEP	
15	116	NANAVARE PRATIK SANJAY	
16	120	BACHAL SHUBHAM SANJAY	
17	131	BHOSALE ASHVINI RAMCHANDRA	Architecture in the period of Mughal & Sultanate
18	132	KESKAR SHWETA DILIP	
19	133	BHILARE ABHISHEK MARUTI	
20	134	GADHAVE ABHAY UTTAM	
21	149	PILLE MAHESH MANDIRAM	Bhakti Movement: Tulsidas & Kabir
22	152	JADHAV YASH DHONDIBA	
23	155	GHODKE ANUJA ANIL	
24	159	GHADGE KARTIK DATTATRAY	

PRINCIPAL
KISAN VEER MAHAVIDYALAYA
Wai, Dist. Satara

I. S. SANSTHA'S KISAN VEER MAHAVIDYALAYA WAI Dist. Satara

Head of Department
Head
Department of History
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY (2022-23)

B.A. Part III: Student's Projects (Semester: VI)

Paper: XIV: Making of Modern World (16th – 19th Century)

Sr. No.	Roll. No.	Name of the Students'	Title of Project
1	05	JAMDADE GAURI HARIDAS	Glorious Revolution
2	14	SHINDE OMKAR SANJAY	
3	15	SHINDE SHRIKANT RATNAKANT	
4	19	RAJPURE VARSHA UTTAM	
5	31	ADALINGE ASHWINI SUDHIR	Nationalism in the Europe
6	32	NAVGHANE GANESH NATHU	
7	35	JADHAV PRATIK PRAKASH	
8	36	KAMBLE ROHAN PRAKASH	
9	45	POL AKSHADA BHARAT	Unification of Italy
10	46	JAMDADE SOURABH SUNIL	
11	63	SURYAWANSHI ROHIT TANAJI	
12	65	TARATE SAURABH SHRIRANG	
13	80	SONAWANE TEJASVI SURESH.	Unification of Germany
14	115	KAMBLE VAIBHAV VISHWADEEP	
15	116	NANAVARE PRATIK SANJAY	
16	120	BACHAL SHUBHAM SANJAY	
17	131	BHOSALE ASHVINI RAMCHANDRA	Karl Marx
18	132	KESKAR SHWETA DILIP	
19	133	BHILARE ABHISHEK MARUTI	
20	134	GADHAVE ABHAY UTTAM	
21	149	PILLE MAHESH MANDIRAM	Abraham Lincoln
22	152	JADHAV YASH DHONDIBA	
23	155	GHODKE ANUJA ANIL	
24	159	GHADGE KARTIK DATTATRAY	

PRINCIPAL
KISAN VEER MAHAVIDYALAYA
Wai, Dist. Satara

I. S. SANSTHA'S KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI Dist. Satara

Head of Department
Head
Department of History
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY (2022-23)

B.A. Part III: Student's Projects (Semester: VI)

Paper: XV: Polity, Economy & Society under the Marathas

Sr. No.	Roll. No.	Name of the Students'	Title of Project
1	05	JAMDADE GAURI HARIDAS	Foreign Sources of the Marathas
2	14	SHINDE OMKAR SANJAY	
3	15	SHINDE SHRIKANT RATNAKANT	
4	19	RAJPURE VARSHA UTTAM	
5	31	ADALINGE ASHWINI SUDHIR	Polity under the Marathas
6	32	NAVGHANE GANESH NATHU	
7	35	JADHAV PRATIK PRAKASH	
8	36	KAMBLE ROHAN PRAKASH	
9	45	POL AKSHADA BHARAT	Agrarian System during the Marathas
10	46	JAMDADE SOURABH SUNIL	
11	63	SURYAWANSHI ROHIT TANAJI	
12	65	TARATE SAURABH SHRIRANG	
13	80	SONAWANE TEJASVI SURESH.	Trade and Commerce during the Marathas
14	115	KAMBLE VAIBHAV VISHWADEEP	
15	116	NANAVARE PRATIK SANJAY	
16	120	BACHAL SHUBHAM SANJAY	
17	131	BHOSALE ASHVINI RAMCHANDRA	Social Structure during the Marathas
18	132	KESKAR SHWETA DILIP	
19	133	BHILARE ABHISHEK MARUTI	
20	134	GADHAVE ABHAY UTTAM	
21	149	PILLE MAHESH MANDIRAM	Condition of the Women during the Marathas
22	152	JADHAV YASH DHONDIBA	
23	155	GHODKE ANUJA ANIL	
24	159	GHADGE KARTIK DATTATRAY	

PRINCIPAL
KISAN VEER MAHAVIDYALAYA
Wai, Dist. Satara

I. S. SANSTHA'S KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI Dist. Satara

Head of Department
Head
Department of History
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY (2022-23)

B.A. Part III: Student's Projects (Semester: VI)

Paper: XVI: Methods and Applications of History

Sr. No.	Roll. No.	Name of the Students'	Title of Project
1	**05**	JAMDADE GAURI HARIDAS	Museums
2	**14**	SHINDE OMKAR SANJAY	
3	**15**	SHINDE SHRIKANT RATNAKANT	
4	**19**	RAJPURE VARSHA UTTAM	
5	**31**	ADALINGE ASHWINI SUDHIR	Tourism Industry
6	**32**	NAVGHANE GANESH NATHU	
7	**35**	JADHAV PRATIK PRAKASH	
8	**36**	KAMBLE ROHAN PRAKASH	
9	**45**	POL AKSHADA BHARAT	Heritage Tourism
10	**46**	JAMDADE SOURABH SUNIL	
11	**63**	SURYAWANSHI ROHIT TANAJI	
12	**65**	TARATE SAURABH SHRIRANG	
13	**80**	SONAWANE TEJASVI SURESH.	Local History
14	**115**	KAMBLE VAIBHAV VISHWADEEP	
15	**116**	NANAVARE PRATIK SANJAY	
16	**120**	BACHAL SHUBHAM SANJAY	
17	**131**	BHOSALE ASHVINI RAMCHANDRA	Importance of Tourism for History
18	**132**	KESKAR SHWETA DILIP	
19	**133**	BHILARE ABHISHEK MARUTI	
20	**134**	GADHAVE ABHAY UTTAM	
21	**149**	PILLE MAHESH MANDIRAM	World Heritage Sites in India
22	**152**	JADHAV YASH DHONDIBA	
23	**155**	GHODKE ANUJA ANIL	
24	**159**	GHADGE KARTIK DATTATRAY	

PRINCIPAL
KISAN VEER MAHAVIDYALAYA
Wai, Dist. Satara

I. S. SANSTHA'S KISAN VEER MAHAVIDYALAYA
WAI
Dist. Satara

Head of Department
Head
Department of History
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

Certificate No. 24/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 11/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*MUGHAL ARCHITECTURE*" submitted by MR. KARTIK DATTATRAY GHADGE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 159) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

Principal

Certificate No. 23/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 11/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, *"THE KUSHANAS"* submitted by MISS. ANUJA ANIL GHODKE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 155) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 22/2022-23

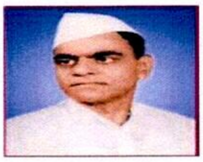

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 11/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*Hiuen-Tsang: Chinese Traveler*" submitted by MR. YASH DHONDIBA JADHAV of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.:152) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 21/2022-23

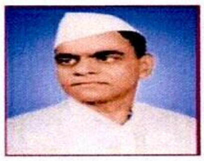

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 11/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*HIUEN-TSANG: CHINESE TRAVELER*" submitted by MR. MAHESH MANDIRAM PILLE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 149) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide | **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 20/2022-23

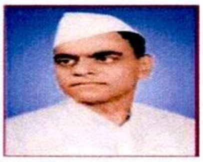

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 12/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*ART AND ARCHITECTURE DURING THE GUPTA PERIOD*" submitted by MR. ABHAY UTTAM GADHAVE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 134) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara *

Principal

Certificate No. 19/2022-23

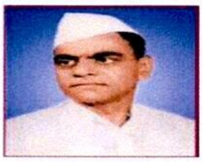

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 12/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, *"ART AND ARCHITECTURE DURING THE GUPTA PERIOD"* submitted by MR. ABHISHEK MARUTI BILARE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 133) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara *

Principal

Certificate No. 18/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 12/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*ARCHITECTURE DURING THE MUGHAL AND SULTANATE PERIOD*" submitted by Miss. ASWINI RAMCHANDRA BHOSALE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.:131) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 17/2022-23

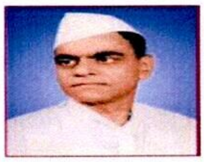

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 12/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*RELIGIOUS POLICY OF THE MUGHALS*" submitted by MR. SUBHAM SANJAY BACHAL of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.:120) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara *

Principal

Certificate No. 14/2022-23

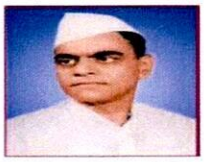

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 13/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*HERITAGE TOURISM*" submitted by MR. SOURABH SHRIRANG TARATE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 65) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide | **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara *

Principal

Certificate No. 13/2022-23

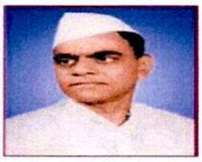

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 13/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*MUSEUMS*" submitted by Miss. OMKAR SANJAY SHINDE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 14) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide | **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 12/2022-23

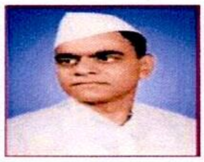

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 13/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*HERITAGE TOURISM*" submitted by Miss. ROHIT TANAJI SURYAWANSHI of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 63) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 11/2022-23

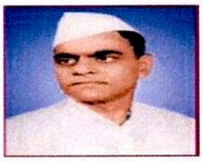

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 13/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*HERITAGE TOURISM*" submitted by MR. SOURABH SUNIL JAMDADE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 46) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 10/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 14/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*TOURISM INDUSTRY*" submitted by Miss. ROHAN PRAKASH KAMBLE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 36) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide | **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 09/2022-23

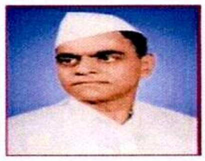

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 14/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*TOURISM INDUSTRY*" submitted by MR. PRATIK PRAKASH JADHAV of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 35) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide **Head of Department**

Principal

Certificate No. 08/2022-23

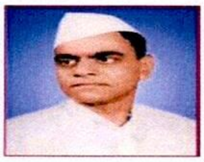

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 14/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*NATIONALISM IN EUROPE*" submitted by MR. GANESH NATHU NAVGHANE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.:32) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide | **Head of Department**

Principal

Certificate No. 07/2022-23

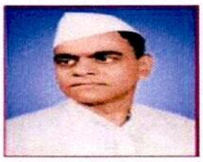

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 14/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*GLORIOUS REVOLUTIONS*" submitted by Miss. VARSHA UTTAM RAJPURE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 19) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 06/2022-23

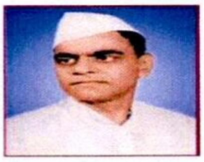

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 14/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*GLORIOUS REVOLUTIONS*" submitted by SHRI. SHRIKANT RATNAKANT SHINDE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 15) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide — **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 05/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 15/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*KARL MARX*" submitted by Miss. SWETA DILIP KESKAR of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.:132) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA
Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 04/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 15/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*UNIFICATION OF GERMANY*" submitted by Miss. PRATIK SANJAY NANAVARE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 116) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide | **Head of Department**

Principal

Certificate No. 03/2022-23

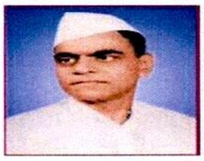

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 15/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*UNIFICATION OF ITALY*" submitted by Miss. AKSHADA BHARAT POL of B.A.III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 45) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

Principal

Certificate No. 02/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 15/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*NATIONALISM IN EUROPE*" submitted by Miss. ASWINI SUDHIR ADLINGE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 31) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

Principal

Certificate No. 01/2022-23

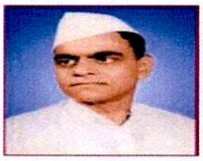

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 15/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*GLORIOUS REVOLUTIONS*" submitted by Miss. GAURI HARIDAS JAMDADE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 05) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA Wai, Dist. Satara

Principal

Certificate No. 15/2022-23

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 15/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, "*LOCAL HISTORY*" submitted by MISS. TEJASWI SURESH SONAWANE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 80) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR, during the academic year 2022-23.

Project Guide

Head of Department

Principal

Certificate No. 16/2022-23

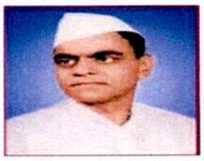

JANATA SHIKSHAN SANSTHA'S

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA, WAI

DEPARTMENT OF HISTORY

CERTIFICATE OF COMPLETION

Date- 16/05/2023

This is to certify that, the Project Work entitled, *"TRADE & COMMERCE DURING THE MARATHAS"* submitted by MR. VAIBHAV VISWADEEP KAMBLE of B. A. III: HISTORY (SPECIAL), (Roll No.: 115) has completed successfully as the Group Project work prescribed by the SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR during the academic year 2022-23.

Project Guide | **Head of Department**

KISAN VEER MAHAVIDYALAYA * Wai, Dist. Satara

Principal

Project Sample Copies

जनता शिक्षण संस्थेचे

किसनवीर महाविद्यालय, वाई

प्रकल्पाचे नाव :'वैभवशाली राज्यक्रांती'

वर्ग - **B.A III , Div –**

अ.न.	विदयार्थ्यांचे नाव	रोल नं	सही
१	अश्विनी सुधीर आदलिंगे	३१	A.S.Adalinge
२	वर्षा उत्तम राजपुरे	१९	V. V. Rajpure
३	अक्षदा भरत पोळ	४५	A.B. Pol
४	श्वेता दिलिप केसकर	१३२	S.D.keskar
५	गौरी हरिदास जमदाडे	५	[illegible]

शैक्षिणिक वर्ष २०२२ –२३

मार्गदर्शक – प्रा. भिमाशंकर बिराजदार

जनता शिक्षण संस्था

किसन वीर महाविद्यालय,वाई

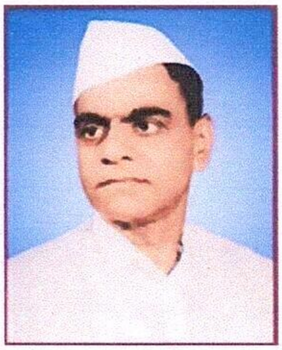

इतिहास विभाग २०२२-२३

बी.ए. भाग - ३

सेमीस्टर ६

पेपर नंबर - १३

इतिहास विभाग

प्रकल्पाचा विषय : मध्ययुगीन भारताचा ईतिहास

मार्गदर्शक

प्रा. सुमंत सावंत (प्राध्यापक, इतिहास विभाग)	डॉ. भीमाशंकर बिराजदार (इतिहास विभाग प्रमुख)	डॉ. गुरुनाथ फगरे (प्राचार्य) (किसन वीर महाविद्यालय, वाई)

विद्यार्थिनींची नावे:

क्र.	नावे:	रोल नं.
१	वर्षा उत्तम राजपुरे.	१९
२	अक्षदा भरत पोळ.	४५
३	गौरी हरिदास जमदाडे.	०५
४	श्वेता दिलिप केसकर.	१३२
५	आश्विनी सुधीर आदलिंगे.	३१

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

जनता शिक्षण संस्था

किसन वीर महाविद्यालय,वाई

इतिहास विभाग

सेमीस्टर ६

२०२२-२३

प्रकल्पाचा विषय : मराठ्यांची राज्यव्यवस्था

मार्गदर्शक

प्रा. सुमंत सावंत (प्राध्यापक, इतिहास विभाग)

प्रा. भीमाशंकर बिराजदार (इतिहास विभाग प्रमुख)

डॉ. गुरुनाथ फगरे (प्राचार्य) (किसन वीर महाविद्यालय, वाई)

विद्यार्थिनींची नावे:

क्र.	नावे:	रोल नं.
१	वर्षा उत्तम राजपुरे.	१९
२	अक्षदा भरत पोळ.	४५
३	गौरी हरिदास जमदाडे.	०५
४	श्वेता दिलिप केसकर.	१३२
५	आश्विनी सुधीर आदलिंगे.	३१

MARATHA
EMPIRE
1759 C.E
MARATHA
EMPIRE

प्रास्ताविक

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सतराव्या शतकात महाराष्ट्रामध्ये हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केल 'हिंदवी स्वराज्याची' स्थापना ही त्यांचे सर्वात मोठे कार्य होय. इस्लामी सत्तेच्या अधिपत्याखाली महाराष्ट्र असताना सामान्य जनतेमध्ये स्वातंत्र्य व स्वराज्याचे बीज पेरले. जनतेच्याच सहभागातून महाराजांनी स्वराज्य स्थापन केले.. शिवाजी महाराजांनी स्वतःला राज्याभिषेक करून घेऊन महाराष्ट्राला 'छत्रपती पदाची परंपरा निर्माण केली. मुलकी व लष्करी प्रशासनाची कार्यक्षम यंत्रणा उभी केली. या राज्यकारभार यंत्रणेवर भारतीय आणि महाराष्ट्रीयन संस्कृतीचा प्रभाव होता.

- **राजेशाही संकल्पना :**

प्राचीन काळ

भारतामध्ये व त्या अनुषंगाने महाराष्ट्रामध्येही राजेशाहीची परंपरा प्राचीन काळापासून होती. मानव प्राचीन काळी टोळी व्यवस्थेतून समाजव्यवस्थेकडे स्थित्यंतरीत होत गेला व टोळी प्रमुखाकडून राजपदाकडे त्याची वाटचाल झाली. सुरूवातीला प्रजेने आपला राजा निवडला असला तरी नंतर याच राजपदाच्या बाबतीत वंशपरंपरा निर्माण झाली. या व्यवस्थेतून राजेशाही अथवा राजसत्तेचा उदय झाल्याचे दिसून येते. वैदिक वाङ्मयामध्ये राजेशाही निर्मितीची माहिती मिळते. इ. स. पूर्व चौथ्या शतकातील कौटिल्यांच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथामध्येही प्राचीन काळातील 'राजा', राजाचे कर्तव्य, अधिकार या संबंधीचे सविस्तर माहिती पहावयास मिळते.

मध्ययुग

'राजा हा ईश्वराचा अंश' अशी धारणा जनतेची व राजांची प्राचीन काळीच निर्माण झाली होती. ती मध्ययुगीन कालखंडात ही मजबूत होती. राजाने राज्य व राज्यातील सर्व घटकांचे संरक्षण, पालन पोषण करणे हे त्याचे प्रमुख कर्तव्य होते. त्यासाठी त्याला काही विशेष अधिकारही दिले होते. या अधिकाराच्या आधारेच राजेशाही अनियंत्रित व वंश परंपरागत अशा स्वरूपाची बनली होती. मध्ययुगात भारत आणि अपरिहार्यपणे महाराष्ट्रही मुस्लीम सत्तेच्या वर्चस्वाखाली गेला. तो जात असताना राजकीय संघर्षाबरोबर धार्मिक संघर्षही झाला. मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी हिंदू धर्मियांवर अत्याचार केले. धर्मांतर, हिंदू धर्मस्थळे, धर्मग्रंथांची अहवेलना, स्त्रिया बालवृध्दांवर अत्याचार या घटना इस्लामी राजाश्रयानेच होत होत्या. किंबहुना हेच इस्लामी राजेशाहीचे स्वरूप बनले. काही अपवाद होते पण बहुतांशी स्वरूप याच प्रकारचे होते.. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. अन्यायी, अत्याचारी आणि धार्मिक वृत्तीने ग्रासलेल्या मध्ययुगातील अनियंत्रित हुकूमशाही प्रवृत्तीच्या राजेशाहीच्या पार्श्वभूमीवर महाराजांनी कल्याणकारी आणि धर्मसहिष्णू स्वराज्य स्थापन केले. छत्रपती शिवाजी महाराज मध्ययुगामध्ये मुस्लिम आक्रमकांनी उत्तर हिंदुस्थान पादाक्रांत करून दक्षिण हिंदुस्थानवरही वर्चस्व मिळविले. महाराष्ट्रातील यादवांचे साम्राज्य नष्ट केले. इस्लामी आक्रमकांना विजयनगर साम्राज्यानेही प्रतिकार केला. पण महाराष्ट्रातील यादवांचे राज्य नष्ट झाल्यापासून स्वातंत्र्य सूर्य उगवलाच नव्हता. बहामनी कालखंड व तद् नंतर उत्तर महाराष्ट्रावर निजामशाही तर दक्षिण महाराष्ट्रावर आदिलशाहीचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. या काळात महाराष्ट्रात राजे बरेच होते पण ते नावाचेच ते इस्लामी सत्तांची जहागिरी मिळवून त्यांची सेवा करण्यातच धन्यता मानत होते. अशा परिस्थितीमध्ये शहाजीराजे व राजमाता जिजाबाई यांनी महाराष्ट्राला स्वराज्य देण्याचे स्वप्न पाहिले.

शिवाजी महाराजांच्या जन्मानंतर त्यांनी नियोजनबध्द परिश्रम घेतले. या परिश्रमाचे फळ म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रामध्ये कल्याणकारी स्वराज्याची निर्मिती केली. शिवाजी महाराजांनी पुणे येथे येऊन शहाजीराजांचे मार्गदर्शन, जिजाऊंचे संस्कार, सहकार्य व मार्गदर्शन घेऊन मावळ प्रांत काबीज केला. स्वराज्याच्या कार्याला सुरूवात केली. मावळे, वतनदार, सर्व जाती जमातीला एकत्र करून त्यांच्यामध्ये स्वातंत्र्यासाठी लढण्याची जिद्द निर्माण केली. धार्मिक स्वातंत्र्याचा आदर केला.वेबंदशाही नष्ट केली. वतनदारांच्या जुलूमातून रयतेला सोडवले. स्वतेला स्वराज्याबरोबरच सुराज्याची अनुभूती देण्याचा सर्वोत्कृष्ट प्रयत्न केला. या प्रयत्नातूनच रयतेच्या सर्वांगीण विकासाची आणि सुराज्याच्या प्रशासनाची भक्कम चौकट निर्माण केली. रामचंद्रपंत अमात्य यांच्या आज्ञापत्रात ही चौकट पहायला मिळते.

मराठेकालीन छत्रपतींचे स्थान

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेल्या राज्यकारभार यंत्रणेच्या केंद्रस्थानी 'छत्रपती' म्हणजेच 'राजा' हे सर्वोच्च व सार्वभौम पद होते. महाराजांनी महाराष्ट्रात विजयनगरच्या हिंदू साम्राज्याच्या आधारावर राजेपद निर्माण केले. राजा व त्याची कर्तव्ये याबद्दल धर्मग्रंथांमध्ये प्रतिपादन केलेली तत्वे अंगिकारण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. शिवाजी महाराजांनी स्थानिक चालीरिती, आचार-विचारांमध्ये धर्माला असणा-या महत्वाबद्दल प्रतारणा केली नाही. पण कालानुरूप योग्य त्या सुधारणा करून आपले कर्तव्य बजावले. 'राजा कालस्य कारणम्' हे वचन त्यांनी सिद्ध केले होते. शिवकाळात 'राजा' हाच सर्व राज्ययंत्रणेचा मुख्य टेकू होता. असे विधान डॉ. सेन यांनी केले आहे.. राजपद नामधारी नसून त्याच्या हाताखाली अष्टप्रधान मंडल, सर्व सरसुभे, १८ कारखाने, १२ महाल, प्रशासनातील सर्व अधिकारी यांचा समावेश होता. कायदे, कार्य आणि न्याय व्यवस्थेचा प्रमुख राजाच होता. या अनुषंगाने राजाची प्रमुख कर्तव्ये पुढील प्रमाणे-

१) **रयतेचे पालन पोषण :**

राजाने जात-पात, धर्म, गरीब-श्रीमंत असा भेदभाव न करता जनतेचे पालन पोषण करावे हे राजाचे पहिले कर्तव्य होते. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेचेही हेच पहिले तत्व होते.

२) **राज्याचे संरक्षण** :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रयतेच्या शांततापूर्ण जीवनासाठी संरक्षणाचे महत्व जाणले होते. तत्कालीन संरक्षण व्यवस्थेमध्ये असणारी वतनदारी पध्दत महाराजांनी मोडीत काढली. संरक्षणासाठी जहागिरदार, वतनदारांवर अवलंबून न राहता त्यांनी राज्याचे म्हणजे स्वतःचे

राष्ट्रीय लष्कर असले पाहिजे हा विचार कृतीमध्ये उतरविला होता असे वा. सी. बेंद्रे यांनी म्हटले आहे.

३) **समाजव्यवस्थेतील पुरोगामीत्व :**

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थानिक रूडी, परंपरा, चालीरिती, धार्मिक आचार-विचारांमध्ये हस्तक्षेप केला नाही. पण समाजव्यवस्थेतील दुर्गुणांना पायबंद घालण्याचा निश्चितच प्रयत्न केला होता. धर्ममार्तंडांच्या जोखडात सापडलेल्या समाजाला मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. सक्तीने मुस्लीम झालेल्या नेताजी पालकर व बजाजी नाईक-निंबाळकर यांना पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले. त्यांच्या कुटूंबाशी सोयरिक जुळविली. समाजाला सुधारणेची दिशा देणे हे राजाचे कृतीशील कर्तव्य शिवाजी महाराजांनी पार पाडले होते.

४) **कार्यक्षम प्रशासन यंत्रणा**:

राज्याच्या मुलकी व लष्करी प्रशासनामध्ये शिवाजी महाराजांनी सर्व जातीधर्माच्या लोकांना एकत्र आणले. प्रशासकीय अधिका-यांमध्ये मतभेद, संघर्ष निर्माण होणार नाहीत याची दक्षता घेतली. प्रशासनातील अनिष्ट परंपरा नष्ट केल्या. वतनदारी पध्दत बंद केली. बेतनदारी व बदलीचे धोरण स्विकारले. लष्करी प्रशासनात गनिमी काव्याचा तंत्रासह अनेक योग्य नवे बदल स्विकारले. त्यामुळे जनता व अधिकारी वर्गाला स्वराज्य हे सुराज्य आहे असा अनुभव येत होता.

५) **रयतेच्या ठिकाणी स्वराज्याप्रती निष्ठा**:

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कर्तव्यनिष्ठ व लोककल्याणकारी कारभारामुळे स्वतेला हे स्वराज्य आपले आहे ही निष्ठा निर्माण झाली होती. ही निष्ठा निर्माण करण्यासाठी महाराजांनी प्रसंगी धाडस दाखविणे, कडक शासन करणे इ. उपाययोजना अंगिकारल्या होत्या.

६) **कल्पकता**:

शिवाजी महाराजांचा अत्यंत महत्त्वाचा गुण म्हणजे कल्पकता. शिवाजी महाराजांच्या ठिकाणी असणारी कल्पकता, आग्रा भेट व सुटका या प्रसंगातून दिसून येते. कर्नाटक मोहिमेत जिंकलेला प्रदेश व आपल्याकडेच ठेवलेला जिंजीचा किल्ला हे महाराजांच्या दूरदृष्टीचे उत्तम उदाहरण आहे.

वरील सर्व कर्तव्ये पाहिली असता, शिवकाळातील 'राजा' हे पद निर्विवाद महत्त्वाचे होते. महाराजांच्या अंगी राजाचे सर्वगुण होते. राजाची सर्व कर्तव्ये ते सुरूवातीपासूनच दक्षतेने बजावत होते. सन १६४५ मध्ये त्यांनी स्वराज्य कार्यास प्रारंभ केला. १६७४ मधील राज्याभिषेकाने त्यांच्या या कार्यास पुर्णत्व आले. प्रारंभापासून पूर्णत्वापर्यंत त्यांनी राजा म्हणून जो राजमुद्रा वापरली ती त्यांच्या एकूणच कार्यांच्या स्थितीसाठी दिशा द्योतक होती.

प्रतिपच्चंद्र लेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंन्दिता ।

शाहसुनो शिवसैष्या मुद्रा भद्राय राजते ॥

अर्थ- प्रतिपदेच्या चंद्रकलेप्रमाणे हळूहळू क्रमाने वाढणारी व विवाने वंदिलेली शहाजीपुत्र शिवाजी यांची ही मुद्रा सर्वांच्या कल्याणासाठी विलसत आहे.

अशा प्रकारे स्वराज्य हे लोककल्याणकारी होते असे लक्षात येते. सन १९ मे १६७३ च्या पत्रात दाभोळ येथे लष्कराची छावणी असताना रयतेला थोडासुध्दा उपद्रव देवू नये यासंबंधीची माहिती मिळते. यावरून शिवाजी महाराजांची लोककल्याणकारी भूमिका स्पष्ट होते.

- **अष्टप्रधान मंडळ :**

हिंदुस्थानात प्राचीन काळापासून मंत्रीमंडळाची पध्दत अस्तित्वात होती. पूर्व वैदिक काळामध्ये 'पुरोहित', "सेनानी' अथवा 'सभा', 'समिती' हे प्रशासनातील महत्वाचे अंग होते. तर वेदोत्तर काळात राजाला मदत करण्यासाठी 'रत्नीन' नावाचे मंत्रीमंडळ अस्तित्वात असल्याचे उल्लेख सापडतात. शुक्रनितीमध्ये प्रधान मंडळाबद्दल पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे.

'यद्यप्यलतर कर्म तदप्येकेन दुष्करम्।

पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयेम्॥'

(काम लहानसे असले तरी ते एकट्याने पार पाडणे कठीण असते, मग राज्यासारखे महत्कार्य एक माणूस दुस-याच्या मदती वाचून कसे करणार)

प्रधान मंडळाचे हे महत्व याज्ञवल्ययस्तुती', कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र' इ. ग्रंथातही आहे. दक्षिणेकडील विजयनगर साम्राज्यामध्येही प्रधान मंडळाचे अस्तित्व होते. म्हणजेच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्या पूर्वी प्रधानमंडळाची परंपरा होती. महाराजांनी यामध्ये आपल्याला हवे ते बदल करून अष्टप्रधान मंडळ निर्माण केले होते.

- **छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळ निर्मितीचा इतिहास :**

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अष्टप्रधान मंडळ सन १६७४ मध्ये राज्याभिषेकावेळी पूर्ण झाले. पण निर्मिती प्रक्रिया सन १६४० पासूनच सुरू झाली होती. महाराजांचे अष्टप्रधान मंडळ म्हणत असलो, तरी

कधी काळी त्यांच्या मंडळात १० मंत्री होते असे डॉ. बाळकृष्ण यांनी म्हटले आहे. शिवाजी राजे व मातोश्री जिजाऊ यांना बंगलोरहून पुण्याकडे पाठविताना त्यांच्या बरोबर शामराव निळकंठ यांना पेशवा म्हणून, बाळकृष्णपंत हणमंते यांची मुजुमदार म्हणून, सानोपंत यांना डबीर म्हणून तर रघुनाथ बल्लाळ यांची सबनीस म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती. दादोजी कोंडदेव हे मुख्य कारभारी होते. त्यांच्या मृत्युनंतर सन १६४७ मध्ये 'सेनापती' म्हणून प्रथम तुकोजी चोर व तद्नंतर लगेचच माणकोजी दहातोंडे यांची नेमणूक केली होती. पुढे जावळी विजयानंतर निळो सोनदेवास सुरनीस तर गंगाजी मंगाजी यांना वाकनीस म्हणून नियुक्त केले. पुरंदर यावेळी मिर्झा राजे जयसिंगाकडे रघुनाथपंत कोरडे यांना पंडित म्हणून पाठविल्याचा उल्लेख सापडतो. सन १६६२ साली महादेव मतिमंत हे शिवाजी. महाराजाचे 'पेशवे होते. सन १६६८ च्या दरम्यान निराजी रावजी यांना न्यायाधिश या पदावर नियुक्त केले होते. महाराजांनी अकार्यक्षम मंत्र्यांना काढून टाकल्याची उदाहरणे आहेत. तर काही पदांवर दोन व्यक्तींची नियुक्ती केली होती. महाराजांनी सन १६७४ मध्ये राज्याभिषेक करून घेतला. त्यावेळी त्यांचे अष्टप्रधान मंडळ पूर्ण झाले. महाराजांनी यावेळी त्यांची फारसी भाषेतील नावा ऐवजी जाणिवपूर्वक संस्कृत नावे प्रचलित केल्याचे राज्यव्यवहार कोशांवरून लक्षात येते.

- **अष्टप्रधान मंडळातील प्रधान, त्यांची नावे व कार्य:**

अ.क्र.	पदनाम		प्रधानाचे नाव	थोडक्यात प्रमुख कार्य
	संस्कृत	फारसी		
१	मुख्य प्रधान	पेशवा	मोरो त्रिंबक	राज्यकारभार प्रमुख
२	अमात्य	मुजूमदार	नारो, रामचंद्र निळकंठ	राज्याचा जमाखर्च
३	सेनापती	सरलष्कर	हंबीरराव मोहिते	संरक्षण
४	सचिव	सुरनीस	आण्णाजी दत्तो	छत्रपतींचा पत्रव्यवहार
५	मंत्री	वाकनीस	दत्ताजी त्रिंबक	राजांचा राजकीय व राजनैतिक व्यवहार
६	पंडितराव	--	रघुनाथपंत	धार्मिक कार्य
७	सुमंत	डबीर	रामचंद्र त्रिंबक	परराष्ट्र व्यवहार
८	न्यायाधीश	--	निराजी रावजी	न्यायदान

- **अष्टप्रधानांची कामे व कर्तव्ये :**

मल्हार रामराव चिटणीस यांच्या 'शककर्ते श्रीशिवछत्रपती महाराज' या बखरीमध्ये आणि इतिहास संशोधक का. ना. साने यांनी प्रसिध्द केलेल्या 'सनदापत्रे' यामध्ये अष्टप्रधानांची कामे व कर्तव्ये सांगितली आहेत.

१) मुख्य प्रधान सर्व राज्याचा 'कारभार प्रमुख' म्हणून कारभार करणे, महाराजांच्या राजपत्रावर संमतीदर्शक मुद्रा करणे. इतर प्रधानांशी सलोख्याने राहाणे, त्यांच्याकडून कार्य करवून घेणे इ.

२) अमात्य राज्याच्या उत्पनाचा जमाखर्च पहाणे व आर्थिक बाबींकडे लक्ष देणे.

३) सेनापती सैन्याचे अधिपत्य करून शत्रूचा पराभव करणे. स्वराज्याचे संरक्षण करणे, सैन्याचा पगार,त्यांच्या पराक्रमाची व अडचणीची माहिती आणि लुटीचा हिशोब छत्रपतींकडे सादर करणे.

४) सचिव : छत्रपतींचा सर्व पत्रव्यवहार पहाणे, पत्रातील मजकूर शुध्द व कमी अधिक करणे.

५) मंत्री : राज्याच्या राजकीय व राजनैतिक बाबी सांभाळणे, हेरव्यवस्था देखरेख, दरबारी, पाहुण्यांचे स्वागत करणे, छत्रपतींची दिनचर्या व कार्याची नोंद ठेवणे छत्रपतींचे भोजन तपासणे.

६) पंडितराव : सर्व धार्मिक बाबींवर पंडितराव यांचा अधिकार होता. धार्मिक खटल्यात समाजातील रूढी परंपरा व आचार विचार, पाहून न्याय देणे. पंडित व विव्दान यांचा सन्मान करणे, आवश्यक तेव्हा छत्रपतींना सुचवून यज्ञ, शांती, अनुष्ठान करणे.

७) सुमंत : राज्याचा परराष्ट्र व्यवहार पहाणे, परदरबारचे वकील आपल्या दरबारी आल्यानंतर त्यांचे स्वागत करणे, परराज्यातील राजकारण समजून घेऊन छत्रपतींना निवेदन करणे.

८) न्यायाधीश : राज्यातील सर्व प्रकारच्या खटल्यांवर न्यायाधीशाचा अधिकार होता. निःपक्षपातीपणे न्यायदान करणे, ब्रह्म सभेच्या न्यायदानावर लक्ष ठेवणे. राज्यातील प्रमुख खटल्यातील निकालपत्रांवर संमत अशी मुद्रा करणे.

- **अष्टप्रधानांचे समान कार्य :**

अष्टप्रधान मंडळातील पंडितराव व न्यायाधीश यांच्या व्यतिरिक्त सहा प्रधानांना महाराजांनी खालील कामे आवश्यक केली होती.

१) सैन्य घेऊन शत्रू विरोधात युध्दाचे नेतृत्व करणे.

२) नेमून दिलेल्या प्रदेशाचा कारभार करणे.

३) राज्याच्या संबंधित कागदपत्रांवर 'संमत' मुद्रा करणे.

- **अष्टप्रधान मंडळाची वैशिष्ट्ये :**

१) पदे वंश परंपरागत नाहीत :

व्यक्ती जोपर्यंत कार्यक्षम आहे. सचोटीने दक्ष राहून कर्तबगारी बजावत असेल तरच तो त्या पदावर काम करेल. तरीही ते पद त्याच्या घराण्यात वंशपरंपरेने दिले जात नव्हते. प्रतापराव गुजर यांच्या बलीदानानंतर त्यांचे सेनापती पद त्यांच्या मुलाला न देता हंबीरराव मोहिते यांना दिले.

२) अकार्यक्षम प्रधानांची हकालपट्टी:

कार्यक्षमता सिध्द करून पदावर आल्यानंतर जर प्रधान अकार्यक्षम वागत असतील तर त्यांची प्रधान मंडळातून हकालपट्टी केली जात असे. महाराजांच्या कारकिर्दीत एकूण सहा सेनापती झाले. तुकोजी चोर, माणकोजी दहातोंडे फार दिवस सेनापती म्हणून कार्यरत नव्हते. नेताजी पालकर यांच्या सारख्या पराक्रमी सेनापतीने उध्दर वर्तन केल्यानंतर महाराजांनी त्यांना सेनापती पदावरून काढून टाकले होते.

३) जहागीर ऐवजी रोख पगार :

मंत्री अथवा तत्सम अधिकारी, नोकर यांना कामाचा मोबदला म्हणून जहागीर दिली की, संरजामशाही येते व शेवटी केंद्रसत्ता कमकुवत होते. जहागीरदार बंडखोर बनतात. म्हणून महाराजांनी प्रधानांना मोबदला म्हणून रोख पगार देणे सुरू केले. हा पगार त्या काळाच्या मानाने खूप मोठा होता. मुख्य प्रधानास १५ हजार, अमात्यास १२ हजार तर इतर प्रधानांना १० हजार होन वेतन होते. प्रधानांचे हे वेतन समाधानकारक होते.

४) प्रधानांना लष्करी कामगिरी सक्तीची:

अष्टप्रधान मंडळामध्ये 'सेनापती' हा लष्कर प्रमुख होता. तरीही पंडित व न्यायाधीश वगळता इतर सर्व प्रधानांना लष्करी नेतृत्व करून शत्रूला पराभूत करणे, मोहिमा करणे ही कामे करावी लागत. अष्टप्रधान मंडळातील बहुतेक सर्व प्रधानांना नेमून दिलेल्या मुलूखाचा कारभार करावा लागत असे.

५) मुलकी कारभाराची जबाबदारी

स्वराज्याचे एकूण चार सरसुभे होते. त्यापैकी महाराष्ट्रातील तीन सरसुभ्यांवर मोरोपंत पेशवे, आण्णाजी दत्तो, दत्ताजीपंत यांची नियुक्ती केली होती. प्रधान म्हणून काम करताना लष्करी व प्रशासकीय काम केल्याने अनुभवातून निर्णय घेणे सोपे जाते ही महाराजांची भूमिका होती.

६) प्रधानांवर राज्यकारभाराची संयुक्त जबाबदारी :

राज्यकारभारतील महत्वाच्या कागदपत्रांवर प्रधानमंडळातील सर्व प्रधानांच्या संमतीदर्शक मुद्रा असत, त्यामुळे एखादा निर्णय न चुकता सर्वानुमते घेतला जात असे. तसेच प्रधानांना जबाबदारीची जाणीव सतत राहून राज्यकारभार कार्यक्षम होत होता.

७) प्रधान मंडळाचा सल्ला छत्रपतींवर बंधनकारक नसे:

शिवाजी महाराजांची लोककल्याणकारी अनियंत्रित राजेशाही होती. त्यामुळे महाराजांनी सल्ला मागितला तर तो प्रधानांनी द्यायचा होता. पण दिलेला सल्ला महाराजांनी मान्य केलाच पाहिजे असे बंधन नव्हते, कारण राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी हे प्रधानमंडळ तयार केले होते.

८) प्रधानांची संख्या:

मराठेकालीन राज्यकारभार यंत्रणेमध्ये 'अष्टप्रधान मंडळ असे म्हटले जात असले तरी संख्या बदललेली दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकावेळी प्रधानांची पदे आठ पण व्यक्ती नऊ होत्या. अमात्य हे पद नारो व रामचंद्र निळकंठ या दोन बंधूंकडे होते. छत्रपती संभाजीराजांच्या कारकिर्दीत सेनापती व पंडितराव (छंदोगामात्य) हे दोनच मंत्री अधिक सामर्थ्यशाली बनले. इतर सर्वजण निष्प्रभ झाले. राजाराम महाराजांनी 'प्रतिनिधी' हे नवे पद निर्माण केले होते. तर छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत मुख्य प्रधान (पेशवा) हेच पद सर्वेसर्वा बनले होते. अशाप्रकारे प्रधान मंडळातील संख्येत स्थित्यंतरे होत गेली.

९) प्रधानमंडळात ब्राह्मण वर्गाचे संख्या बलत्व:

प्रधान मंडळात क्षत्रिय वर्णातील सेनापती वगळता इतर सर्व पदे ब्राह्मण समाजातील व्यक्तीकडे होती. त्यावेळी वर्णव्यवस्था मजबूत असल्याने लिहीणे वाचण्याचे ज्ञान ब्राह्मण व्यक्तींकडेच असल्याने त्यांना महत्व प्राप्त झाले होते.

१०) प्रधानांच्या दुय्यम अधिका-यांची निवड छत्रपती करत:

प्रधानांकडे काम करणारे दुय्यम अधिकारी उदा. मुतालिक, चिटणीस यांची नियुक्तीही स्वतः महाराज करत होते. प्रधान जेव्हा मोहिमेवर अथवा प्रदेशाच्या दौऱ्यावर असत तेव्हा हे अधिकारी दरबारी काम करत होते.

अशा प्रकारे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अष्टप्रधान मंडळाची निर्मिती करून स्वराज्याच्या राज्यकारभाराची चौकट भक्कम व कार्यक्षम केली. स्वराज्यात छत्रपती हजर नसताना देखील निःस्वार्थपणे व दक्षतेने राज्याची सेवा करण्याची जबाबदारी या अष्टप्रधानमंडळावर होती.

- **सत्तांतराचे परिणाम:**

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याचे सार्वभौम अधिकार छत्रपतींकडे केंद्रीत झाले होते.पण त्यांच्या नंतर यथावकाश सत्तेचे हस्तांतरण झाले. याचे दुरगामी परिणाम झाले.

१) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या ध्येयधोरणास तिलांजली :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रातील रयतेला स्वातंत्र्य व स्वाभिमानाने जगता यावे म्हणून कल्याणकारी हिंदवी स्वराज्य स्थापन केले. रयतेचे कल्याण व स्वराज्य हे महाराजांचे ध्येय होते. या ध्येयाप्रती महाराजांचे धोरण होते. पण छत्रपती ते पेशवा व पेशवा ते कारभारी असे सत्तांतर झाल्याने महाराजांच्या ध्येय धोरणास तिलांजली मिळाली. पेशवे नेहमी आर्थिक विवंचनेत होते. त्यांनी स्वराज्याबाहेर प्रदेश मिळविणे, खंडणी मिळविणे यावर भर दिल्याचे दिसून येते. सामान्य रयतेच्या कल्याणाकडे दुर्लक्षच केले. पेशवा ते कारभारी या सत्तांतरामुळे मराठा सरदारांनी स्वराज्याचा प्रदेश सुद्धा लुटला.

२) मराठा सरदरांमध्ये अतंर्गत संघर्ष:

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रातील सर्व मराठा सरदारांमध्ये ऐक्य निर्माण केले त्यांच्यामध्ये स्वातंत्र्याचा विचार पेरला. त्यांच्याच सहकार्याने स्वराज्य उभा केले. पण कारभाऱ्यांपर्यंत सत्तेचे हस्तांतरण होत असतानाच मराठा सरदारांमध्ये अंतर्गत मत्सर, कारस्थान, संघर्ष सुरू झाला. पेशवे आग्रे, पेशवे दाभाडे, पेशवे भोसले, होळकर शिंदे अशी अंतर्गत संघर्षांची उदाहरणे पहायला मिळतात.

३) मराठी सत्तेचा ऱ्हास:

छत्रपती पेशवा कारभारी अशा सत्ता हस्तांतरामुळे तत्कालीन सत्ताधाऱ्यांचे अनेक बाबींकडे दुर्लक्ष झाले. उदा. अद्यावत शस्त्र सामग्री, आरमार, विज्ञान, हेरखाते, व्यापार, प्रशासन इ. या सर्वांमुळे मराठी सत्ता कमकुवत बनत गेली. कमकुवत होत असलेल्या मराठी सत्तेला सावरणारे खंबीर नेतृत्व मिळाले नाही या सर्वांमुळे अखेर मराठी सत्ता संपुष्टात आली.

४) महाराष्ट्रावर इंग्रजांचे वर्चस्व :

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी भविष्यकालीन इंग्रजाचा धोका ओळखून आरमार व खांदेरी, उंदरी, सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग अशी अनेक आरमारी केंद्रे उभारली. आंग्रे घराणे आरमारी नेतृत्व करत होते. पण नानासाहेब पेशव्याने आंग्रे व आरमार दुर्बल करण्यासाठी इंग्रजांचीच मदत

घेतली हे दुर्दैवच म्हणावे लागेल. या निमित्ताने इंग्रजांना मराठी सत्तेत हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळाली. पुढील राजकारणात इंग्रज मुत्सद्देगिरीत श्रेष्ट ठरले. त्यामुळेच ब्रिटीश सत्तेपुढे पेशव्याला हार खावी लागली. आणि हा छत्रपती ते पेशवा व पेशवा ते कारभारी या सत्तांतराचाच गंभीर परिणाम आहे.

सारांश :

या घटकामध्ये मराठी सत्तेची राज्यव्यवस्था पाहत असताना प्रथम आपण प्राचीन काळातील राजपदाची संकल्पना अभ्यासली. राजा हा ईश्वराचा अंश असतो या अनुशंगाने 'राजा' हे पद होते. असे आपल्या लक्षात आले. मध्ययुगापर्यंत साधारण समाजाची हीच धारणा होती. राज्याचा सार्वभौम सत्ताधीश राजाच होता. या पार्श्वभूमीवर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रामध्ये जे हिंदवी स्वराज्य स्थापन केले. छत्रपती हे राजपद सार्वभौम होते पण छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य सुराज्य कसे होईल. रयतेचे कल्याण, स्वातंत्र्य, धर्म सहिष्णूता कार्यक्षम कल्याणकारी प्रशासन या अनुशंगाने आपल्या सार्वभौम राजपदाचा जनतेला अनुभव दिल्याचे लक्षात येते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कल्याणकारी प्रशासनासाठी अष्टप्रधान मंडळाची निर्मिती केली. यामधील मंत्र्यांना राज्यकारभाराचे उच्च स्तरीय अधिकार होते. पण सर्वोच्च अधिकार मात्र छत्रपतींकडे होता. हे लक्षात आले. मंत्र्यांना प्रदेशाचा काटेकोर कारभार लष्करी नेतृत्व, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग व आपल्याला नेमून दिलेल्या खात्याचा चोख कारभार करावा लागत असे. महाराजांनी अष्टप्रधानांसाठी काही नियम, धोरण, निश्चित केल्याचे दिसून येते. उदा. पदे वंशपरंपरागत नाही. बतनाऐवजी रोख पगार. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कारकिदीनंतर ही व्यवस्था हळूहळू कमकुवत होत गेली. याचाच परिणाम म्हणून केंद्रीय सत्तेत सत्तांतर होऊ लागले.

छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत त्यांना काही कठीण प्रसंगी पेशव्यांनी सहकार्य केल्यामुळे मराठी सत्तेत हळूहळू पेशवे सर्वेसर्वा झाल्याचे दिसते. बाळाजी बाजीरावापासून माधवराव पेशव्यापर्यंतचे सर्व पेशवे कर्तबगार निघाल्याने मराठी सत्तेत पेशवाई आली. पण नंतर दुर्बल व स्वार्थी पेशव्यांमुळे मराठ्यांची सत्ता नाना फडणवीस, शिंदे, होळकर अशा कारभाऱ्यांकडे गेल्याचे दिसते. याचा परिणाम पुढे मराठी सत्ता संपुष्टात आली हे सत्य आपल्याला नाकारता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१) कुलकर्णी डॉ. अ. रा.- शिवकालीन महाराष्ट्र.

२) भावे वा. कृ. पेशवेकालीन महाराष्ट्र.

३) गवळी डॉ. पी. ए. पेशवेकालीन गुलामगिरी व अस्पृश्यता. -

४) चाफेकर ना. गो. - पेशवाईच्या सावलीत.

५) जोशी एस. एन. मराठेकालीन समाजजीवन. -

६) गर्गे स. मा. - करवीर रियासत (२००३) कोल्हापूर.

(७) पवार डॉ. आप्पासाहेब ताराबाईकालीन कागदपत्रे खंड १, २, ३, शिवाजी विद्यापीठ, प्रकाशन.

८) पवार डॉ. आप्पासाहेब जिजाबाईकालीन कागदपत्रे, शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.

धन्यवाद !